

KRAFTFULL, SLUMRENDE GJENSIDIGHET

Forhandlinger i og om samiske landskap

Britt Kramvig, Hanna Guttorm, Katarina Pirak Sikku
og Margrethe Pettersen

Hvordan lytter vi oss inn til glemte steder i det samiske landskapet? Hvilke kunstneriske og forskningsmessige praksiser kan sette oss i kontakt med de kraftfulle steder som generasjoner før oss har hatt stor respekt for? I prosjektet «Kraftfull slumrende gjensidighet – (glemte) steder i det samiske landskap» kommer kunstnere og forskere sammen i en pågående interesse for steder og fortellinger med en særegen kraft. Steder og hellige steiner, som (glemte) Sieidier, inviterer oss til å lære å lytte og handle på nye måter overfor det materielle. Lytte til den materielle tilstedeværelsen til steder av betydning for mennesker og dyr. Vi ønsker å undersøke hva som er glemt – og hva som kan huskes.

Denne teksten skrev vi til utstillingen «Institutt for natur og kunst» som vi deltok på under festspillene i Nord-Norge i 2018. I dette kapitlet reflekterer vi over hvilke forskningspraksiser som åpner for å se det som ikke (lenger) er kjent, og undersøker hvordan vårt prosjekt kan bidra til dekolonialisering både av våre egne, men muligens også andres tillærte forestillinger om *hva som er – og hva som ikke er* – til stede og konstituerende av og i et samisk landskap.

Bassebáiki – hellige steder

Bassebáiki er det nordsamiske begrepet for et hellig sted, steder det er mange av i det samiske landskapet. Ildstedet i boligen har vært et slikt sted, i tillegg til at steder i landskapet som hadde en spesiell kraft, ble oppfattet som hellige. Disse stedene kunne være fjell, steinblokker, sjøer, holmer, nes, trær og skogområder. En Sieidi kan være en stein som markerer hellige steder. De har gjerne en fremtredende form, og det har i mange områder vært vanlig å ofre på disse stedene, for å sikre mennesker og dyrs velferd. Mange av disse Sieidiene lå langs vandringsrutene for nomadiske siidaer som forflyttet seg mellom øst og vest – mellom hav og vidde – i en samisk geografi før grensene mellom de nordiske nasjonalstatene ble trukket. Grensestengingene og de påfølgende tvangsforflytningene var en del av fornorskningspolitikken som ble implementert på den norske siden av Sápmi. For den samiske befolkning førte dette til tap av beiteland, tap av transnasjonale sosiale fellesskap, slektskap som falt sammen, tap av språk og tap av hjemsted (Labba 2020). Kolonialiseringen av Sápmi innebar i tillegg at praksiser og fortellinger om hellige steder ble taushetsbelagt, samiske stedsnavn ble erstattet av norske, i tillegg kunne offerhandlinger utløse straff. I 1614 utstedte kongen av Norge og Danmark, Christian IV, en trolldomsforordning som anga straffeutmålinger mot «hjemlige kunster» som er ment å komme mennesker og dyr til gode. Samisk trolldomskunst skal forfølges uten nåde, sto det i kongens befaling til hans lensherrer i Nord-Norge (Blix Hagen 2015). Denne befalingen var starten på trolldomsprosessene, der det er kildebelegg for at 37 samer formelt ble anklaget for trolldom.

Pågående dekoloniale prosesser innebærer en fornyet interesse for og undersøkelse av det som gikk tapt i «den mørke fornorskningnatten», som Jernsletten (2004) så presist formulerer det. I dette arbeidet er interessen for de samiske kunnskapstradisjoner, åndelighet og måter å forstå landskapet på viktig. Dette skjer heller ikke uten strid. I forbindelse med avviklingen av Isogaisa-festivalen i Sør-Troms, som fokuserer på urfolks åndelige kulturarv, uttalte den lokale sognepresten at han som prest var opptatt av at det samiske folket må vernes mot sjamanismens tanker og innflytelse (Fonneland 2017). I dette kapitlet er vi interessert i de relasjoner som konstituerer et samisk landskap med særlig vekt på minner. I tillegg er vi opptatt av hvilke metodiske kunstneriske og forskningsmessige praksiser som kan anspore til større sensitivitet med hensyn til tilblivelse, til landskapets materialitet og steders hukommelse. Vi ser begrepet *avvisning* (refusal) som særlig interessant. Ikke bare hjelper begrepet oss å forstå vår egen reaksjon og bevegelse i et landskap

vi bare delvis forsto og hadde tilgang til; i tillegg anser vi begrepet avvisning som sensitiviserende for posthumane forskningsprosjekter, som vårt prosjekt er inspirert av. La oss starte med å fortelle om hvem vi er, og hva prosjektet vårt konkret har vært.

Prosjektet «Kraftfull slumrende gjensidighet – (glemte) steder i det samiske landskap», var et kunstnerisk forskningssamarbeid, og et kunnskapsmøte mellom en kurator, to samiske kunstnere og to forskere med bakgrunn fra pedagogikk, samiske studier og urfolksforskning. Vi hadde en felles interesse for dekoloniale og posthumane teorier. Prosjektet hadde et utprøvende forskningsdesign som vever sammen etnografisk metode, dokument- og arkivstudier, dialog som forskningsstrategi og kunstneriske intervensjoner i både utstillingsrommet og landskapet. Prosjektet ble til da vi ble invitert til å delta på «Institutt for Natur og Kunst», som var kuratert av Hanne Hammer Stien for Festspillene i Nord-Norge (FINN). Dette var en utstilling med prosjekter som søkte integrasjon mellom kunst og vitenskap, og der ambisjonen var å åpne skapende prosesser for innsyn og deltagelse fra publikum. Vi kunstnerne er Margrethe Pettersen fra Senja/Sázzá og Katarina Pirak Sikku fra Jokkmokk/Jáhkámáhke. Pettersen er opptatt av planter, dyr og de samiske fortellinger som bebor og kan høres i spesifikke landskap. Pirak Sikku har lang erfaring med kunstnerisk utforskning av koloniale praksiser. Forskerne var Britt Kramvig fra Sørreisa/Orjješ-Ráisa og UiT Norges Arktiske Universitet og Hanna Guttorm fra Tanadalen/Deanuleahki og Universitetet i Helsinki. Under FINN hadde vi daglige samtaler, oppsøkte samiske hellige steder og foretok flere vandringer som vi både i forkant og i etterkant samtalte med publikum om i galleriet. Vi gjorde lydopptak, hentet inn materialer fra de områdene vi vandret i, og inviterte inn andre vi tenkte hadde viktige bidrag til kunnskapsutviklingen i prosjektet.

Minner i/om tid

I vår tid utfordres historie som distansert fortid av minners nærvær og ikke minst den betydningen minner gir. Vår måte «å være i tiden på» (Hartog 2015:9) er fleksibel og forandrer seg, og det gjeldende historitetsregimet trer klart frem for oss idet kriser endrer det grunnleggende forholdet mellom fortid, nåtid og fremtid (Bangstad 2017). Fortiden kaster mørke skygger inn i nåtiden, og den brettes ut på nye måter. Fortiden blir mer ustabil og har ikke entydig forklaringskraft. Fortiden, slik den omskrives i nåtiden, blir til flere fortider, der ulike sosialt og politisk marginaliserte grupper tar til orde for å undersøke sin

historie og skrive den på nytt. Dette skjer i Norge/Sápmi gjennom det arbeidet som kommisjonen for å granske fornorskningsspolitikk og urett overfor samer, kvener og norskfinner gjør. Sentralt i kommisjonens arbeid er offentlige høringer, der de både hører og arkiverer fortellinger om urett. Fortiden kan bringes til live gjennom minner i det Stoller (2015) beskriver som «multifaceted archival arenas». Det innebærer å lage nye arenaer og arkiver, der mennesker kan høre, føle og la seg berøre av fortiden – handlinger som bringer et distansert tidsrom inn i nåtiden på instinktive måter.

Walter Benjamin (1989) argumenterte for at ulike erfaringer manifesteres over og i vår tidsforståelse. Minner som kollektive representasjoner, artikulert gjennom narrativer er en av modernitetens myter. Konsekvensen av dette er at vi må utvikle en sensibilitet med hensyn til den stille krigen mellom «different ways of being, of experienceing time. We not only experience the past in different ways, but according to our possibilities. Also in remembering it is necessary to consider who are those who struggle for life» (Sepúlveda Santos 2002:176). Benjamin lanserte begrepet «dream images» for å snakke om forholdet mellom tid og minner.

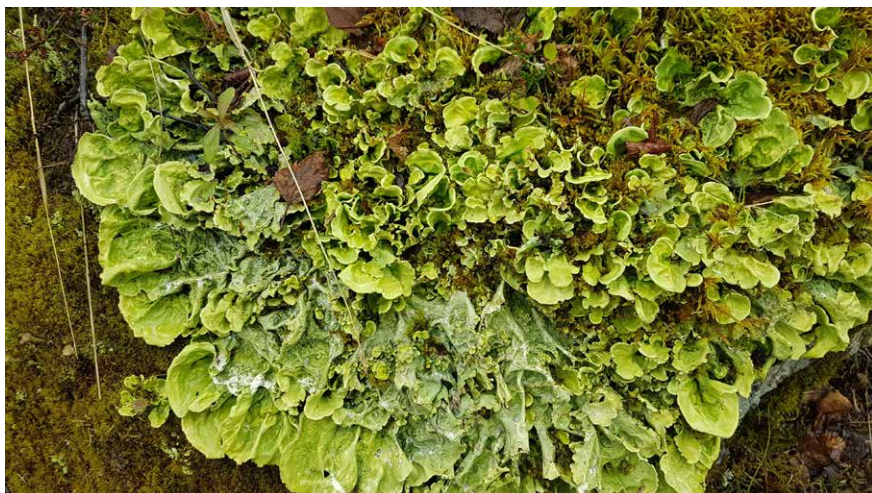
«An image is that in which the Then and the Now come together into a constellation like a flash of lightning» (Benjamin 1989:50). Traumatiske erfaringer gjør at skillet mellom fortid og nåtid faller sammen, noe som gjør at fortidens urett må forløses i nåtiden. Dette er en fruktbar tilnærming til hvorfor fortiden er levende, ikke minst i mange samiske samfunn. Fortiden er fylt av traumer, samtidig som at forsoning forutsetter at fortiden skrives på nytt – og på måter som åpner for nye fruktbare fremtider. Vi er i vårt prosjekt opptatt av hvordan minner kan gjøres produktive og bidra til å skape nye situasjoner der opplevelse av respekt og rettferdighet er i fokus. Tomlinson og Lipsitz (2019) argumenterer for at nye praksiser, politikkkutforming og «ways of knowing» kan oppstå i det de kaller for «insubordinate spaces» – eller i et delvis offentlig rom som legger til rette for åpne, undersøkende samtaler som går i dybden på sentrale kunnskaps- og politiske tema: «In order for social change to take place, it takes places. [...] Struggles to create insubordinated spaces are not primarily battles over territory or turf; they are at heart, efforts to develop new ways of knowing and new ways of being» (Tomlinson og Lipsitz 2019:8). Behovet for slike «spaces» eller samiske arenaer tar også tidligere festspilldirektør Maria Utsi til orde for i podkasten NRK Tett på (2020). Der uttrykker hun behovet for steder der man kan føre en samisk samfunnsdebatt fri for hets og innblanding.

Improvisasjon

Begrepet improvisasjon er som oftest (med få unntak) tatt i bruk i forskning på og beskrivelse av teater og musikk. Rustad (2018) beskriver hvordan hennes team av dansere i scenekunstheltet arbeidet systematisk med å integrere øyeblikk der de improviserte frem et uttrykk, som i tillegg innebærer at de kollektivt reflekterte over det som skjer. Dette blir gjort for å arbeide frem et felles språk for improvisasjon som prosess og erfaring, utforsket gjennom praksis. Improvisasjon fordrer en viss stabilitet og forutsigbarhet – som improvisasjon kan skje innenfor. Begrepet improvisasjon kommer fra det italienske begrepet *improvviso*, som betyr uventet. Det betyr å handle uten å nødvendigvis følge en fast oppsatt plan. Samtidig betinger improvisasjon god kjennskap til for eksempel den kapasiteten som et instrument inneholder, den kompetansen en kunstner har, og hvilke samspill med andre som åpner for improvisasjon. Innenfor musikk, særlig jazz, dans og lek, tenker man at improvisasjon skjer på basis av intuisjon, som igjen er knyttet til forløsning av kreativitet. Improvisasjon blir forstått som kreative prosesser, som utfoldes i samhandling og involverer nye sammenstillinger innenfor et mangfold av allerede etablerte relasjoner og koblinger. Improvisasjon betyr at man ikke har alt forberedt, samtidig som at dette krever mer og ikke mindre forberedelser. Det innebærer paradoksalt nok en konsentrasjon mot åpenhet. Konsentrasjon ligger i å stille seg inn mot ens egne kategorier og forklaringer som i det offentlige ordskiftet tas for gitt. Det er en pågående kritisk innstilling, der man spør: «Kan

denne situasjonen eller dens ambisjon gjøres annerledes, ses eller fortelles på nye måter?» Gjennom improvisasjon viser man frem sin sanselighet og sensitive omgang med det kunstneriske eller vitenskapelige feltet man tilhører; man viser frem sine inspirasjonskilder (hvor man kommer fra), og man viser frem hvor man skal. Vi ser improvisasjon som et viktig metodisk og teoretisk begrep, da det åpner for å se våre intervensjoner som ufullstendige, men samtidig viktige etnografiske og historiske fragmenter (Lien 2020).

Glemte steder i det samiske landskapet

Landskap som et analytisk begrep ble introdusert av filosofen Jakob Meløe (1988) i publikasjonen «The two landscapes of Northern Norway», der han argumenterte for at samiske og norske stedlige praksiser skaper ulike landskap. Tim Ingold (1993) er en teoretiker som har vært sentral i utviklingen av landskapsbegrepet, og interessant nok var hans første etnografiske arbeid en undersøkelse av arktiske (og samiske) pastoralismer (Ingold 1980). Ingolds landskapsbegrep har inspirert en rekke, ikke minst samiske, forskeres undersøkelse av det spesifikke ved samiske landskap (Bjerkli 1997, Buljo 2002, Jernsletten 2004, Kramvig 2020). Gjennom forskningen til Anna Tsing et al. (2017) har landskapsbegrepet fått en fornyet relevans, der det kobles til ødeleggelse av livsformer i vår antropocene tidsalder. Vi tar i bruk landskapsbegrepet slik det utvikles av Tsing et al. (2017), som ser landskap

som en overlappende disposisjon av livsrom som mennesker og andre arter er avhengig av. Dette åpner landskapsbegrepet mot dyr og planter, ikke-menneskelige praksiser og måten fortiden er til stede i nåtidige situasjoner på. Fortiden kan være «ghosts» – fortidens monster er til stede (i landskap) på vanskelig identifiserbare måter. Dette betyr ikke at vi kan overse den tilstedeværelse de har – og de avtrykkene de setter. I fortid, men og i tilblivelser og mulige fremtider.

Det nordsamiske begrepet for tilblivelse er *ihittit*. Denne tilblivelsen er synlig i ordet «i morgen», som er *ihittin*. Dagen i morgen kommer, tilblivelse og tid deltar i skapelsen av morgendagen. Det samiske uttrykket «Gal dat oahppá go stuorrula» (Balto 2008:13–14), tilkjennegir tillit til at tiden gjør sine oppgaver, der *et barn vil lære når hun/han blir eldre*. Det er ikke nødvendig å ha en ferdig plan, spesifikke rutiner, korreksjoner eller å forvente mer enn det som er mulig nå. Det å bli eldre, og ha tillit til at det innebærer å lære det som er nødvendig, kommer med sin iboende kraft. Disse prinsippene for forholdet mellom tid, læring og (manglende) planlegging finnes i samiske måter man lever i/på/med landskapet på, hvor det er en viss ydmykhet overfor tid som for eksempel er knyttet til værets uforutsigbarhet og andre livsbetingelser. «I dag» kan vise seg ikke å være det rette tidspunktet til å gå, for eksempel til elva for å fiske, mens den andre dagen kan åpne for denne muligheten, hvis landskapet, vindene, skyene og sola forteller at dette er det rette øyeblikket.

Avvisning

Avvisning har vært diskutert og analysert siden Mauss (1990 [1924]) i boken *The Gift* tok begrepet i bruk for å analysere hva det å bryte sosiale relasjoner innebærer. Det å ikke ta imot en gave er å avvise de sosiale relasjonene som er knyttet til gaveutvekslingen. For Mauss inneholder gaven en plikt til å gi, motta og til å gi tilbake. På et mer åndelig nivå har gaven *hau*, en egen kraft. Gaven har en åndelig kraft som er relasjonell, og som forplikter en gjenytelse til giver. Gaven deltar i etablering av både autoritet og motstand. McGranahan (2016) oppfordrer oss til å se avvisning som et element av sosiale og politiske relasjoner, og til å forankre studier av avvisning i spesifikke etnografiske kontekster, mer enn å posisjonere dette i et landskap av dominans og motstand. Simpson (2017) argumenter for at avvisning blant kanadiske urfolk er

a symptom, a practice, a possibility for doing things differently, for thinking beyond the recognition paradigm that is the agreed-upon «antidote» for rendering justice

in deeply unequal scenes of articulation. A master and a slave are unequal. One owns the other. Seeking oneself in the gaze of another can be a fallacy of endless suffering if not in and of itself an impossibility. Will they see me as I ought to be seen? (Simpson 2017:29).

I slike situasjoner blir det å trekke seg tilbake, bli taus, gå en annen vei, en teknikk; det blir en mulighet. Tuck og Wayne Yang (2014) ser avvising som retningslinjer vi bør ta i bruk i hele forskningsprosessen – for å kunne bidra til å ekspandere rommet for andre kunnskapsformer og mulige verdener vi kan leve i:

Refusal makes space for recognition, and for reciprocity. Refusal turns the gaze back upon power, specifically the colonial modalities of knowing persons as bodies to be differentially counted, violated, saved, and put to work. It makes transparent the metanarrative of knowledge production—its spectatorship for pain and its preoccupation for documenting and ruling over racial difference. Refusal generates, expands, champions representational territories that colonial knowledge endeavors to settle, enclose, domesticate. We again insist that refusal is not just a no, but is a generative, analytic practice (Tuck og Wayne Yang 2014:817).

Da vi startet prosjektet, var vi kjent med at mange, særlig fra de samiske lokalsamfunnene, tidligere deltok i utøvelsene av respektfulle handlinger i møte med samiske hellige steder. Noen gjør fremdeles det, men ofte i taushet. Samtidig var disse stedene, og hvordan respekt uttrykkes i praksis, ikke nødvendigvis kjent eller offentlig. Det er en uttrykt usikkerhet rundt hvem, hvordan, når og hvorfor man kan oppsøke hellige steder. Dette gjelder særlig når man beveger seg i landskap man historisk sett ikke kan gjøre krav på å ha slektskap til. Sieidier og andre hellige steder var tradisjonelt ofte «eid» av dem som benyttet disse landskapsområdene. Dette kunne være som beiteland, høstingsområder og andre særlig kraftfulle steder man gjennom generasjoner hadde lært å kjenne som sine. Noen er markert på kart og i lokale forvaltningsplaner. Samiske kulturminner er vernet gjennom lov om kulturminnevern (1978). Mange av de hellige plassene har man valgt ikke å offentliggjøre gjennom den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden, selv om dette er omdiskutert (Fonneland 2017). Elin Rose Myrvoll (2008) har diskutert dette:

Når det gjelder helligsteder uten menneskeskapte spor, er kunnskapsverdi og identitetsverdi i særlig grad knyttet til selve historiene om stedet. En for sterk klausulering av innsamlete data om helligstedene kan virke mot sin hensikt og på sikt føre til at

stedene blir glemt lokalt både som sted og som historie. Lokal bevissthet og kunnskap om helligsteder kan derimot bidra til at stedene bevares (Myrvoll 2008:46).

Når kolonial glemsel er nedfelt i landskaper og i landskapsplaner eller unndratt den offentlige samtale – hvordan kan vi som forskere, kunstnere eller planleggere forholde oss til det som ikke er umiddelbart synlig og tilgjengelig? Vi har valgt å ta denne utfordringen gjennom vår tenkning om avvisning, om ydmykhet og respekt *for det vi ikke vet*, gjennom å tenke om fortiden som «ghosts» i landskap og samtidig gjøre vår usikkerhet og ulike inngrep synlige i teksten og måten vi skriver på. For oss handler det både om hvordan disse temaene fremkommer i en tekst, men det handler òg om form; bør vi sette spørsmålstegn også ved det akademiske normative formatet i produksjon av forskningstekster? Bør ikke avvisning som en pågående praksis innebære at man utfordrer, stiller spørsmål eller snur ryggen til forventningene til hva som skal gjelde som en akademisk tekst?

Fire fortellinger om forbindelser og avvisning

I denne delen ønsker vi å gjøre synlig hvordan vi opplevde landskapets avvisning ulikt. Vi vil argumentere for at landskapets avvisning minnet oss på den ontologien som innebærer at fortiden vil fortelle oss hvordan vi kan nærme oss samiske

landskap. Vi anser alle Sápmi som vårt hjem, som det landet som vi har et særlig ansvar for. Vi er alle opptatt av å lytte oss inn til stier og stemmer, fortellinger og praksiser fra fortiden, og hvordan dette kan gi oss retning med hensyn til de fremtider vi ser for oss. Som forskerteam står vi i ulike faglige tradisjoner, og vi har ulike morsmål og arbeidsspråk, i tillegg til at vi har ulike pass (Norge, Sverige og Finland). Vi har valgt å understreke disse forskjellene gjennom å skrive individuelle, stilmessig og språklig ulike (og fragmenterte) minnefortellinger.

Katarinas fortelling

Den vandring jag gjorde med Britt, Hanna och Margrethe började några år innan och har inte avslutats ännu. Jag träffade en man som sa sig vara stenshaman. Han berättade om stenar. Hur stenar kan må bra eller dåligt. Ibland blev jag provocerad av honom och hans prat. Pratade med min man Nils-Henrik och vi kom överens om att tror han har vi ingen rätt att ifrågasätta honom och hans tro.

Britt bjöd in mig. Och det lät så spännande. Det var omöjligt att tacka nej. Ordförsten. Det var inte långt att gå men vi skulle längre in. Vi kom fram till den, och det var inte svårt att förstå att den är helig. Den står bra till. Läget, omgivningarna och stenens form bidrar alla till stenens charm. För visst är den charmig. Hur uppför jag mig vid en sten? Jag vet inte riktigt. Jag tänkte mitt inre fick vägleda mig. Jag ville känna på stenen. Ytan är skrovlig och kall under min hand. Inte obehagligt kall. Jag hade lust att klättra upp på stenen. Jag ville också rensa runt stenen. Jag är starkt påverkad av stenshamanens ord. Hans berättelser om stenar och stenars känslor. Han som jag på sätt och vis avfärdade. Ändå är hans berättelse starkt förankrad i mig. Jag som glömmer så lätt. Jag ångrar mig. Jag tror stenen hade mått bra om någon tog hand om den. Får man göra det? Jag hindrade min egen lust av respekt för dem som använder stenen. Används stenen? Hur i såna fall?

Det som stör mig med stenen, och det är en känsla som har följt mig sedan dess, är trädens framfart runt stenen. Det växte träd både på och runt stenen. Jag kan känna i mitt eget inre hur rötterna söker sig ned för att få näring. Också hur rötterna nästan kan lyfta stenen i dess jakt efter näring. Och stenen vill inte. Nu är det jag som känner och inte stenen. Stenen blir min metafor eller så inte. Det kanske är stenen som skickar sina signaler till mig.

Året efter min vandring med Britt, Hanna och Margrethe så åkte vi, min man och jag, ned från Parka. Parka är Duorbuns vår- och höstviste. Vi, min man och jag, tog fjällvägen. Och när vi färdades där så såg jag en sten på väldigt långt avstånd. Mitt i lövskogen såg jag den stora gråbeiga fläcken. Vi kom närmare

och närmare för att slutligen passera den. Vi stannade. Från platsen var det en vidunderlig utsikt. Det var sådan ro runt platsen. Någon är där. Jägare söker säkert skydd bakom den men det fanns en sådan omsorg över hela platsen. Någon är där, sköter den. Inga träd som inkräktar på dess område. Jag kan tänka mig att utsikten är än mer vidunderlig på stenen. Från stenen ser man det så mäktiga fjället Goabdesbakte. Trummeklippan. Jag läser stenen annorlunda än jag gjort tidigare, inser jag. Jag ser samband som jag inte var medveten om tidigare. Jag har börjat ge uttryck för det där ordlösa. Det där jag har känt tidigare men inte formulerat. Vår vandring har bidragit till en medvetenhet kring läsning av naturen, mitt egna scende och gett mig tillåtelse att vara där jag är.

Britts fortelling

Det er vanskelig å gjøre krav på Sieidiene. De er vanskelig å skrive om selv om jeg ser at mange andre akademikere nå ser dem som veldig interessante. Jeg kjenner dem ikke godt nok til å skrive om dem, tenker jeg. Jeg kjenner ikke hvilken historie de har, hvilke historier de henvender seg til meg/oss med, og jeg vet ikke hvordan jeg skal lære dem å kjenne slik at jeg kan behandle dem med den respekt de, som «hellige», bør behandles med. Jeg leser om Sieidier i de mange fortellinger som er samlet inn av Qvigstad. Når jeg spør de i bygda jeg kommer fra om hvor og hva de er, er det mange som ikke svarer, eller svarer *nei – disse kjenner jeg ikke til her i det som er våre områder*. Etter en av våre offentlige samtaler under festspillene, sa en av de samiske kunstnerne at hun fikk lite luft i lungene når vi/de andre snakket om Sieidier i det offentlige rom. For henne var de heller ikke kjente nok til at de kunne omtales. Dette er jo en av akademias svøper. Vi risikerer å gjøre det vi omtaler mindre komplekst, mindre vakkert og mindre viktig gjennom et språk som ikke strekker til. Men samtidig tenker jeg at de er for viktige til å leve som skygger i landskapet. Eller snakker jeg nå om meg selv? Vil det å løfte frem deres tilstedeværelse gjøre synlig at dette er et landskap som er annektert av andre – militære praksiser, jordbruk, industri og veinett? Blir det samiske landskapet synlig gjennom at de, Sieidiene, blir synlige og tilgjengelige? Tåler de det? Tåler de at vi med alle våre personlige ambisjoner slår oss ned på deres landområder? Vi hadde planlagt å sove ute en natt i nærheten av en av Sieidiene, men slik jeg opplevde det, slapp den oss ikke inn. Vi fant ikke stedet – og jeg tilbrakte en natt i lavvo mens en uidentifisert fugl skrek til oss gjennom natten. Jeg kjenner enda på den uroen. Samtidig kan jeg lese de nye tekstene som ble til etter den vandringen, etter den natta, etter Sieidien, og jeg ser at de er mer ydmyke fortellinger. Det er bokstaver og ord som står stødige i teksten, som de står stødige i det landskapet de kjenner til.

Hannas fortelling

When Britt told me that she was going to visit Sieidis in (forgotten) Sámi landscapes, I could not have been more interested to join. Landscapes do not forget, but we forget, we are forced to forget and there is still much struggle going on in the forced forgetting in Sámi society in various ways. Also, in Finland there are many places where Sámi histories are forced to be forgotten. But my most personal experience was that I had not had a opportunity to get to know the landscapes of my father, but that also the old religion (*dološ osku*) of Sámi people was already for him covered (hidden/forgotten) with Laestadianism. So, what would my late father say? *Maid dájašii áhččin?* How would my father put together Laestadianism and Sieidis? My uncle told me that when he and my father were small boys, they walked to the Sieidi, the nearest Sieidi in a two kilometers distance from their home; they walked there to ask for the wind to help with the boat. «Sometimes it helped, sometimes not ...»

Ordførerstein opened my eyes for the hidden histories – and my not-knowing – of the Sieidis. *Ordførerstein* was hiding in the middle of trees, like the stories are hiding. We did not even find the other Sieidi. We may not have been ready for meeting it. I may not have been ready for meeting the Sieidi, ready for sleeping beside the Sieidi. But *Ordførerstein* made a difference – I felt the energy, I felt the sacredness, I felt the previous generations visiting it. I also did not know how to encounter it, how to walk closer, and whether I was allowed to touch it. I walked slowly, carefully, I came closer, and I lowered my hand carefully on to the stone.

After the first visit to *Ordførerstein* I wrote in my notebook:

Tämä on ihana	This is wonderful
Tämä tauottaisuus	This pause-fullness
Tämä hetken hiljaisuus	This silence of a moment
Ja sitten taas värisevä huokaus,	After that again a trembling sigh
Hengähdys	A breath
Hengitys	Breathing
Henkäys	A puff of breath
Kuljen osana taideteosta	I move as a part of an artwork
Osana teosta	As a part of a work
Syntyvää teosta	Of a becoming work

Arvaamatonta	Unpredictable
Ennaltasuunnittelematonta	Unplanned
Yhteentulemista	Coming together
Ja kirjoitan	And I write
Tunnen käteni	I feel my hand
Venytän niskaa	I stretch my neck
Ja taas	And again
Huokaus	A sigh
Ääni väristen	With a trembling voice
Kuin kysyen	Like asking

Later I find the Sieidi, where my father and his siblings visited. And I slowly get to know the place, also that Sieidi hiding in the middle of trees, and I am asking, like Katarina, whether that means respecting the place and its life, or forgetting to take care of the Sieidi. I give the Sieidi that which is often the most valuable for us in this time: time. I want to be humble to the time it takes to get to know the Sieidi more personally.

Margrethe forteller

Jeg trengte å gå, så det var helt riktig da Britt ringte og lurte på om jeg ville være med og vandre i det samiske landskapet og følge gamle reintrekk fra Norge til Sverige, før grensenes tid.

Jeg og Britt møttes først på Evenes flyplass; vi var invitert til en prosessuell utstilling i forbindelse med festspillene i Nord-Norge, der verkene skulle bli til underveis. Derfra skulle vi gjøre ulike intervensjoner i nærområdet og samtale rundt dette, for så å vandre videre til Sverige og se hva som skjedde. Vi er to forskere og to kunstnere, og prosessen vår startet sammen med en hellig stein, eller Seidi, som det heter på samisk. Den har (ganske nylig) fått navnet Ordførersteinen, så jeg tenker den egentlig er navnløs. Det gamle navnet har forsvunnet gjennom fornorskningen, og vi snakket om at det hadde vært fint å prøve å spore det opp eller gi den et nytt samisk navn.

Jeg har aldri vært ved en hellig stein, så vidt jeg vet, og jeg nærmer meg med ydmykhet og respekt. Det er ekstra stille, luften er konsentrert, og jeg blir veldig oppmerksom og skjerpet på veien dit. Steinen er mye større enn jeg hadde sett for meg. Jeg kjenner det på kroppen at dette har vært en viktig plass for mange mennesker gjennom generasjoner. Jeg trør varsomt og føler meg forsiktig frem. Vi snakker ikke, bare er sammen i øyeblikket. Her har de lagt igjen gaver i gjensidig takknemlighet for beskyttelse og kraft i generasjoner. Jeg begynner å kjenne på steinen og synker nærmere mot bakken, spør om lov til å samle vekster – jeg vil prøve å trekke ut essensen eller overføre gammel visdom fra dette stedet gjennom vekster over på papir.

Når jeg tenker nærmere på det, var det en stein som kom til meg ved et tidligere arbeid til prosjektet Dark Ecology. Den ruvet fra en høyde i landskapet ved et vann rett utenfor Kirkenes sentrum. Jeg og kuratoren Hilde Methi var på ski i området for å finne stedet til mitt kunstprosjekt *Levende land – Under som over*. Jeg ble tiltrukket av steinen, dratt mot den, og den ble avgjørende for valget av det islagte vannet, der min lydvandring fant sted en novemberkveld i 2015. Jeg lyssatte den, og den ble et navigeringspunkt i det ellers mørke vinterlandskapet.

Vi skulle også sove en natt ved en annen hellig stein og snakke om opplevelsen og eventuelt drømmene rundt bordet i galleriet dagen etter. I begynnelsen gikk vi langs en kjerrevei, lukten minnet om når snøen smelta da jeg var liten – våt jord. Det regnet lett, og omgivelsene skiftet over til et vått myrlandskap. Jeg gjorde lydopptak mens støvlene vasset over bekker og sank ned i sjettikaaktig substans.

ssshhhllllllooooouuupssshhhllllllooooouuupppssshhhllllllooooouuupphhssshhhlllllooop

Det blir våtere, lyden av vann omringer oss, jeg ser Kvann og Engsyre, som er et tegn på samisk tilstedeværelse i dette området. Jeg og Katarina Pirak snakker om det mens vi smaker og gresser, på en måte. «Juopma», sier jeg. Hun retter til «Juopmu». Vi går oss vill, tåka kommer – det blir litt dårlig stemning. Vi setter oss ned, tar en pust i bakken, drikker vann, snakker om at den hellige steinen gjemmer seg. Vi er litt rådville, men bestemmer oss for å prøve litt til og skifte retning. Vi kommer nærmere et slags platå – da kommer det en hvit ugle. Et tegn vi nok skulle tatt og slått leir akkurat der. Vi rota oss videre bortover fjellsida, slitne og fragmenterte, til slutt slo vi leir, kokte kaffe før det begynte å regne. Det gikk ikke helt som planlagt, men det var vel ***sånn det skulle være.

Steder og fortellinger

De fire fortellingene er ulike, samtidig som at de har noe felles. Vi beveger oss gjennom og er til stede i landskap på ulikt vis. Vi møter kunst og kulturhistoriske steder forskjellig. Vi ser dem ulikt, og de gir oss ulik tilgang. I alle fortellingene kan man se spor av den usikkerheten som det samiske i landskapet møtes med. Den usikkerheten som Sicidiene møtes med, da det ikke (lenger) finnes fortellinger og retningslinjer for hvordan vi går inn i disse møtene uavhengig av hvem vi

er, og hvor vi kommer fra. Samtidig ligger det en undrende, men også insisterende ambisjon om å gjøre det ukjente kjent gjennom delvis ulike fortellinger, måter å lese et landskap på, og måter som denne fellesvandringen fortelles på. Våre interesser for lyd, fortellinger, planter og språk kommer til syne. Disse ulikhetene i den samme vandringen påminner oss om at vi i forskning, i kunstutøvelse og planlegging må ta hensyn og verne om disse ulikhetene. De må gjøres synlig i akademiske og kunstneriske artikuleringer, og de må ivaretas i den teoriutviklingen som skal legges til grunn for planlegging. Det som binder fortellingene sammen, er landskapets materialitet og landskapets semiotiske fortellinger.

I boken *Helsing frå Sameland* skrev Nils-Aslak Valkeapää:

I dag har verda kome så nær katastrofen at ein med god grunn kan skulde «utvikla kulturar» for å være den største faren i verdenshistoria, for «underutvikling». I dag er det verkeleg på tide å ta opp til kritiske vurdering kva utvikling eigentlig er. Ved å vere en del av naturen har samane i årtusen tilpassa seg vilkåra i dei ellers så karrige fjellområda. Og det som er best, desse årtusena har ikkje gjeve naturen skadespor etter menneske, tvert om har samane ved å leve der hjelpt naturen til å halde opp mangfaldet på fjellet (Valkeapää 1979:126).

Valkeapää starter boken med en «Åtvaring!» der han tilkjenner at hensikten er å skrive noe som forarger, irriterer, og som inviterer til diskusjon. Til tross for denne noe demagogiske fortellingen, er innholdet relevant og fremdeles viktig. Førti år etter at denne boken ble publisert, er krisen stadig mer synlig og prekær, og en rekke forskere som for eksempel Tsing et al. (2017) argumenter for at den multidimensjonale krisen i vår tid etterspør en vitenskapelig praksis som tar landskap som sitt utgangspunkt, og som retter seg inn mot de strukturelle synkroniseringer mellom økologi, kapital, mennesker og «the more-than-human histories through which uneven landscapes are made and remade» (Tsing 2017:7). Ikke bare fremkommer landskap gjennom ulike praksiser. Glemsel, eller det å glemme, omgjør landskap, da vi privilegerer noen forbindelser over andre. Hva er det vi vil lære, hva vil vi fortelle – på hvilken måte og hvem er det vi vil ha med i våre fortellinger i kunstneriske uttrykk eller i akademiske tekster?

Det er noen ganger slik at vi trenger tid for å finne frem til hva som er viktig kunnskap og viktige fortellinger, ikke minst når fortiden er skjør og sårbar. Da er den rytmen som en stram prosjektorganisasjon, med forhåndsdefinerte måloppnåelser og tidsplaner, innebærer, ikke nødvendigvis den mest operative og respektfulle fremgangsmåten. Dette er planleggingens dilemma. Vi ønsket at våre kunstneriske og forskningsmessige intervensjoner skulle være varsomme og respektfulle inngrep.

Det ble ikke helt slik. Institutt for natur og kunst var en åpen og uferdig faglig kunstnerisk plattform, men den var samtidig programmert i forkant: mai måned, én uke, planlagte program, samtaler og vandringer, og pågående utvikling av verk. Dette formatet ga oss muligheten til å bringe prosjektet ut i et offentlig rom, samtidig som at rammene var så stramme at vi ikke kunne mobilisere sensitivitet nok til å høre den stille avvisningen som ble ytret. Vi fulgte de prosedyrene som vi har lært at vi skal følge i Sápmi. Vi spurte om tillatelse til å bevege oss inn i området, men vi ble avvist – vi ble oppfordret til å være mer ydmyke og bruke den tiden det tok før vi kunne realisere vår planer. Sommeren etter prøvde Britt og Hanna på nytt å gå opp disse sporene, og da uten noen utfordringer. Det skjulte samiske landskapet bebos av andre, som man må lære å kjenne og respektere. Dette er landskap som man kan henvende seg til, og som kan svare, og som frembringes gjennom gavens logikk (Kramvig 2015). Dette er landskap som kan helbrede og sikre dyr og menneskers velferd og forutsigbarhet. Urfolks kamp for at deres verdener skal ses og gis en rettferdig eksistens, kan man tape av syne når natur blir målt med utgangspunkt i hvilke ressurser som kan hentes ut, og hvilken markedspris denne har. Kanskje er det i samiske landskapspraksiser vi kan finne spiren til hvordan vi i fremtiden må leve i sameksistens med de mange andre vi både kjenner og ikke kjenner til. Blasers (2009) bruk av begrepet «the pluriversal» oppfordrer til å anerkjenne at flere verdener sameksisterer, og at oversettelse mellom verdener ikke er noe vi må ta lett på. I tillegg ligger det en implisitt oppfordring om å undersøke urfolks kamp for hellig land, fjell og vann, og for alle de andre som bebor disse landskapene. Når vi gjør dette, trenger vi et kunnskapsgrunnlag som gir oss muligheter til å strekke perspektivet ut over neo-sjamanistiske, identitetspolitiske eller rettighetspolitiske spørsmål (Tuck og Wayne Yang 2014). Det er en kamp for hva som har legitimitet som eksistens i verden, som er knyttet sammen med andre forestillinger om subjektivitet og suverenitet. Vi lever i en verden av mange verdener. For å kjempe frem respekt for disse forskjellene bør majoritetens privilegier avlæres; det å leve med en usikkerhet om at vi har manglende innsikt i den andres livsbetingelser, må oppmuntres, og hva det å «stay with the trouble» (Haraway 2016) kan bestå av i Norge og i Sápmi, kan være ambisjoner vi samles rundt.

De samiske landskapsfortellingene

De fire fortellingene gjør synlig at vi beveger oss i, og sansemessig opplever, landskapet på ulike måter. Vi forteller i tillegg om det på noe ulikt vis, gjennom å skrive frem ulike erfaringer, minner og fortellinger. Samtidig, gjennom å dele

– sove på –, snakke om og prøve å forstå det samme samiske landskapet, ble en felles horisont skapt, og denne opplevelsen inngår på ulike vis i pågående forsknings- og kunstnerisk virksomhet. Sporene som ble gått opp, lagde retninger. Noen stier går vi alene – noen kommer vi også i tiden fremover til å gå sammen. Vi intervenerte i de fortellingene som gjennom fornorskningstiden fikk feste i Sør-Troms, der samiske kulturminner, språk og kunnskapstradisjoner delvis ble tapt. Der steder i landskapet som samiske steder ble tapt. Noen samiske praksiser, fortellinger og stedsnavn er i ferd med å bli del av en større offentlig samtale og politikkutforming. Mens andre fremdeles er tause. Gjennom dette prosjektet prøver vi å forstyrre (den koloniale) enigheten om hva steder og fremtider er. Vi bryter opp landskapsfortellinger og gir mulige veier til å se at det kunne vært, og kan bli, annerledes. Gjennom disse landskapsfortellingene skaper vi også rom for at andre landskap kan leves, kan eksistere og «tilblives». Vi åpner opp for å se Sieidiene (på nytt) som beskyttere av landet som man kan påkalle når man er i nød, slik det er beskrevet i gamle tekster (Qvigstad 1927). Kan de fortelles gjennom forskningstekster? Flere av våre (samiske) venner synes det er utfordrende, og av og til uetisk, når Sieidiene opptrer i tekster på måter som gjør dem til fremmede. Der de akademiske ordene ordner dem på måter som lukker dem for andre fremstillinger – og som forstyrrer den respekten som fremdeles eksisterer. I utgangspunktet tenkte vi at det å koble kunst og forskning gjorde forskningsprosessen åpnere. De kravene som stilles til forskning og teoretiske begreper, kan gjøre vold mot urfolks objekter og fortellinger – der ord kan være brutale. Vi tenkte at samarbeid på tvers gjorde analysene mer robuste, mangfoldige og at de kunstneriske artikuleringene skapte nye åpninger – som lyden av myren i Margrethes fortelling og den indre uroen som Britt kjente på. Bruk av begrepet improvisasjon gir tilgang til å utøve, både i felt og i tekst, en sanselighet for andres (u)forståelige henvendelser. Vi ser improvisasjon som et viktig metodisk, men også teoretisk, begrep, da det åpner for å se våre intervensjoner som etnografiske og historiske fragmenter (Lien 2020). Improvisasjon er å kunne reagere hensiktsmessig på det som i innledningskapitlet beskrives som «begivenhedens betydning», selv om denne er utydelig, og at det, som for oss, tar tid å hente erkjennelse ut av den. Enhver improvisasjon skaper mulighetsrom som både åpnes og begrenses av våre individuelle fortider, erfaringer og sansninger.

I tillegg ble vårt forsøk på å knytte steder og familier til en samisk fortid avvist (Kramvig 2020). Denne avvismingen er det viktig å være sensitiv overfor, den er ikke direkte – men uttales gjennom pusten som trekkes tungt og langt ned i lungene. Stillheten som bretter seg ut i et rom. Den kan forstås av dem som kjenner disse språklige artikuleringene, og selv om ambisjonen er å bryte med/bryte

gjennom en taushet, må den tausheten også respekteres. Vi ser i ettertid at dette innebærer at vi må bruke tid. Dette er blitt et prosjekt som strekker seg ut, som må bevege seg sakte. Som ufullstendige biter som brettes sammen. Dette er i tråd med Greens (2020) refleksjoner om hva forskning i fremtiden kan være for at vi skal kunne løse de pågående ødeleggelsene: «Reductionist science that is blind to its societal entanglements is more easily manipulated than when those entanglements are surfaced in open discussion» (Green 2020:105). Natur kan tenkes uten at vi knytter den til den kroppslige sammenvevingen av de stedene som vi bebor, eller som er viktige for oss. Sieidien minnet oss på disse sammenhengene, og på behovet for å utfordre illusjonen om at natur og samfunn er separert. Det potensialet som ligger i samarbeid mellom kunstnere og forskere, er det også Stengers (2018) argumenterer for: nødvendigheten av å gjøre krav på kunsten å lære fra det som vitenskapen altfor ofte opplever som helt uforståelig, og som svært ofte ikke er mulig å ordne i det vi gjerne kaller objektive kategorier. Dette gjør planlegging utfordrende, ikke minst når det gjelder hva disse stedene, og disse landskapene, kan benyttes til. Improvisasjon innebærer en lydhørhet overfor andres anliggende, og ikke minst overfor vår egen individuelle språkløshet i møte med koloniale fragmenter av eksistens og hva/hvem denne eksistensen innbefatter: Det vi vet – og ikke vet. Slik Katarina så presist formulerer det: «Jag ser samband som jag inte var medveten om tidigare. Jag har börjat ge uttryck för det där ordlösa. Det där jag har känt tidigare men inte formulerat. Vår vandring har bidragit till en medvetenhet kring läsning av naturen, mitt egna seende och gett mig tillåtelse att vara där jag är.»

I dette kapitlet har vi både konkret og teoretisk gått i dialog med samiske hellige steder, (glemte) minner og ulike, men kollektive, opplevelser av avvisning. Dette er steder, og det er teoretiske debatter som for oss er famlende, men produktivt arbeid med det uferdige. For oss åpner avvisning for større innsikt i hendelser og relasjoner som beveger oss og andre i samiske landskap, i tillegg til at begrepet ansporer til en større sensitivitet med hensyn til tilblivelse, til landskapets materialitet og hukommelse. Avvisning og vår erfaring av avvisning har i tillegg ansporet til noen refleksjoner rundt planlegging. Vi har lært at samiske fremtider, det være seg hvordan disse er til stede i fremtidige landskap, urbane eller rurale felleskap, kunst eller forskning, yter styringsverktøyene i planlegging motstand. Improvisasjon, det å ha respekt for det som ikke er umiddelbart tilgjengelig, og å slippe det ukjente til, er en av flere dekoloniale praksiser som er viktig i de pågående rettferdighets- og rettighetskampene som pågår blant urfolk, som (noen) institusjoner i majoritetssamfunnene arbeider med å ta et ansvar for, og det er viktig som et akademisk metodisk verktøy. For de fleste kunstnere har dette alltid vært et ideal, noe som gjør samarbeid

på tvers av kunst og akademia til særlig velegnet for utvikling av ny kunnskap om minner, landskap og hva planleggingspraksiser i urfolksamfunn kan være.

Litteratur

- Balto, A. (2008). Sámi oahpaheaddjit sirdet árbevirolaš kultuvrra odđa buolvvaide. Dekoloniseren aksúvdnadutkamuš Ruota beale Sámis. *Diedut* 4/2008. Guovdageaidnu. Sámi allaskuvla.
- Bangstad, T.R. (2017). Nærvær og presentisme: om synet på fortiden i nyere historieteori. *Tidsskrift for kulturforskning*, 16 (2), 31–45.
- Benjamin, W. (1989). N [Re the Theory of Knowledge; Theory of Progress]. I: Smith, G. (red.). *Benjamin: Philosophy, Aesthetics, History*. Chicago: The University of Chicago Press, 43–89.
- Bjerkli, B. (1997). Landskapets makt: Sted, ressursutnyttelse og tilhørighet i en sjøsamisk bygd. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 8 (2), 132–156.
- Blaser, M. (2009). Political ontology. *Cultural Studies* 23(5/6), 873–896.
- Blix Hagen, R. (2015). *Ved porten til Helvete: trolldomsprosessene i Finnmark*, Oslo: Cappelen Damm.
- Buljo, K.M. (2002). Mitt kulturlandskap. *Diedut*, 1/2002, Guovdageaidnu: Sámi Instituhitta.
- Fonneland, T. (2017). Ein sieidi si rolle i religionsutøving i samtida. *Tidsskrift for Kulturforskning*, (1). Hentet fra <http://ojs.novus.no/index.php/TFK/article/view/1380>
- Green, L. (2020) *Rock | Water | Life: Ecology and Humanities for a Decolonial South Africa*. Durham: Duke University Press.
- Haraway, D. (2016). *Staying with the trouble: making kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Hartog, F. (2015). *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. Columbia University Press.
- Ingold, T. (1980). *Hunters, Pastoralists and Ranchers*. Cambridge University Press.
- Ingold, T. (1993). The Temporality of the Landscape. *World Archaeology*, 25 (2), 24–174.
- Jernsletten, K. (2004). Røverbøra. I: Andreassen, L.M. (red.). *Samiske landskapsstudier. Rapport fra et arbeidsseminar*. Sámi Instituhitta: *Diedut* Nr. 5. Guovdageaidnu.
- Labba, E.A. (2020). *Herrarna satte oss hit. Om tvångsflyttningarna i Sverige*. Norstedts.
- Lien, M. (2020). Dreams of Prosperity – Enactments of Growth. *Anthropological Journal of European Cultures*, 29 (1), 42–62.
- Kramvig, B. (2015). Gifts of Dreams, Connecting to Sami Epistemic Practice. I: Miller, B. (red.). *Traditional Sami health and healing Practices*. Edmonton: Polynya Press/University of Alberta Press.
- Kramvig, B. (2020). Landskap som hjem. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 88–102.

- McGranahan, C. (2016). Refusal and the Gift of Citizenship. *Cultural Anthropology*, 31 (3), 334–341.
- Mauss, M. (1990 [1924]). *The gift: the form and reason for exchange in archaic societies*. London: Routledge.
- Meløe, J. (1988). The Two Landscapes of Northern Norway. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 31 (3), 387–440.
- Myrvoll, E.R. (2008). *Samiske helligsteder. Tradisjon – registrering – forvaltning*. Tromsø: NIKU Rapport 24.
- Rustad, H. (2018). Kunstnerisk vilje i spennet mellom resonans og dissonans. Ledelse i danseimprovisasjon som scenekunstpraksis. *Journal for Research in Arts and Sports Education, Special Issue: «Å forske med kunsten»*, 2, 72–85.
- Sepúlveda Santos, M. (2002). Can We Tell Stories Out of Our Memories? The Contributions of Derrida and Benjamin. I: *Narrative, Memory and Life Transitions*. Huddersfield: University of Huddersfield, 171177.
- Simpson, A. (2017). The ruse of consent and the anatomy of ‘refusal’: cases from indigenous North America and Australia. *Postcolonial Studies*, 20 (1), 18–33.
- Stengers, I. (2018). *Another Science is Possible: A Manifesto for Slow Science*. Cambridge: Polity Press.
- Stoller, P. (2015). The Bureau of Memories: Archives and Ephemera. *Visual and New Media Review, Fieldsights*. Hentet fra: <https://culanth.org/fieldsights/the-bureau-of-memories-archives-and-ephemera> 01.08.2020.
- Tomlinson, B. og Lipsitz, G. (2019). *Insubordinate Spaces: Improvisation and Accompaniment for Social Justice*. Temple University Press.
- Tuck, E. og Wayne Yang, K. (2014). Unbecoming Claims: Pedagogies of Refusal in Qualitative Research. *Qualitative Inquiry*, 20 (6), 811–818.
- Tsing, A., Swanson H., Gan, E. og Bubandt, N. (2017). *Arts of Living on a damaged planet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Utsi, M. (2020) Tett på Sápmi. Hentet fra <https://radio.nrk.no/serie/tett-paa-sapmi/SANY0700232001.08.2020>.
- Valkeapää, N. (1979). *Helsing frå Sameland*. Oversatt av Liv Hatle. Oslo: Pax.
- Qvigstad, J. (1927). *Lappiske eventyr og sagn 3: Lappiske eventyr og sagn fra Varanger*. Oslo: Aschehoug.

